

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У РОДИНАХ
ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ»**

Виконала:
магістрантка 2 курсу, SoO2-M21z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Ящук Надія Миколаївна

Керівник: **Опалюк Т.Л.**,
доктор педагогічних наук, професор, завідувач
кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи

Рецензент: **Бугера Ю. Ю.**,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психолого-медико-педагогічних
основ корекційної роботи

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У РОДИНАХ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ.....	8
1.1. Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження феномену батьківства.....	8
1.2. Науково-теоретичні підходи до визначення компетентності батьків у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку.....	18
Висновки до 1 розділу.....	23
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У РОДИНАХ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ.....	25
2.1. Організаційно-методична та змістова сутність проведення дослідження.....	26
2.2. Аналіз вивчення стану батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку.....	42
2.3. Зміст програмно-методичного комплексу «Формування батьківської компетентності у родинах дітей, що мають психофізичні порушення».....	61
Висновки до 2 розділу.....	84
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90
ДОДАТКИ.....	98
Додаток А. Програмно-методичний комплекс.....	98

ВСТУП

Актуальність теми. Реформування освіти в Україні у напрямі розгортання інклюзивних тенденцій передбачає реалізацію дитиноцентрованої парадигми, яка є визначальною в процесі оновлення європейських освітніх систем. Сучасна система освіти має передбачити створення таких умов, за яких дитина з порушеннями психофізичного розвитку отримає можливість сформувати власні особистісні цінності, реалізувати власну життєву програму. Особливо це актуально в умовах трансформації українського суспільства, соціальних зламів і криз. Переосмислення суспільством ставлення до дітей з порушеннями психофізичного розвитку, яке відбувається нині, визнання їхніх прав на здобуття освіти в інклюзивному середовищі, визначення цілей, завдань, пріоритетних підходів до їхнього розвитку, навчання та виховання зумовлює необхідність визначення оптимальних умов залучення батьків до освітнього процесу. Сучасна інклюзивна освітня парадигма передбачає переформатування традиційної практики взаємодії з сім'єю. Нині батьки, які мають дитину з порушеннями, намагаються займати активну позицію стосовно її соціалізації, це засвідчує необхідність зміни стилю взаємодії з батьками, визнання їх рівноправними партнерами при проведенні навчально-виховної та корекційно-розвивальної роботи. Родина дитини з порушеннями психофізичного розвитку повинна вміти розробити та реалізувати власну життєву програму, яка починається із залучення дитини-дошкільника до соціального та загальноосвітнього простору. Задля цього у батьків має бути сформована батьківська компетентність, формування якої потребує розроблення нового змісту педагогічної діяльності на основі компетентнісного підходу.

Аналіз вітчизняних психолого-педагогічних досліджень стосовно розроблення виховних технологій і їхнє застосування у родинному колі засвідчив пріоритетність розробок когнітивних стратегій й недооцінювання емоційного стану та поведінкових реакцій батьків, що відповідним чином вплинуло на розроблення виховних програм, зокрема для родин, в яких виховуються діти з психофізичними порушеннями. Відсутність освітніх програм для батьків дітей з порушеннями

психофізичного розвитку, зокрема дошкільного віку, й донині характеризує вітчизняну психолого-педагогічну практику.

Варто зазначити, що в Україні спеціальних досліджень, присвячених вивченню окреслених питань не проводилось. Окрім того, компетентнісний підхід при роботі з батьками дітей з порушеннями психофізичного розвитку цілісно не вивчався й не розроблявся.

Усе вищезазначене й обумовило вибір *теми магістерського* дослідження «**Формування батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку**».

Об'єкт дослідження – компетентність батьків, які виховують дітей з психофізичними порушеннями.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні умови формування батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Метою дослідження є визначення та наукове обґрунтування соціально-педагогічних умов формування батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Відповідно до мети дослідження було визначено наступні **завдання**:

1. Вивчити та проаналізувати психолого-педагогічну літературу з окресленої проблеми.
2. Визначити поняття «компетентність», «компетенція», «батьківська компетентність» стосовно родин дітей з порушеннями психофізичного розвитку та окреслити її складові.
3. Розробити діагностичний інструментарій визначення рівня батьківської компетентності.
4. Визначити соціально-педагогічні умови формування батьківської компетентності у родинах, які виховують дітей з психофізичними порушеннями.
5. Розробити програмно-методичний комплекс «Формування батьківської компетентності у родинах дітей, що мають психофізичні порушення».

Теоретико-методологічна основа дослідження. Вивченню проблем сім'ї та дитячо-батьківських стосунків присвячена велика кількість вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних досліджень. Значний внесок до розроблення теоретико-методологічних основ родинно-виховних технологій внесли: А. Бандура, Е. Берн, Н.Водє, І.Бех, Н.Вейс, Д. Вітакер, Д. Віннікот, Л. Виготський, Л. Гребінь, В. Дружинін, А. Долженкова, І. Дубровіна, С. Ковальов, І. Кон, Г. Навайтіс, Р. Овчарова, Л. Обухова, Е. Фромм, Т. Юрченко та ін. Стосовно сімей, в яких виховуються діти з порушеннями психофізичного розвитку, сучасні психолого-педагогічні дослідження вирізняються багатоаспектністю порушених проблем. Досліджувачі вивчали якісні зміни у функціонуванні даної категорії сімей: зміни її соціально-економічного статусу (Д.Зайцев, О. Кулагіна, О. Смирнова-Ярська, Т. Черняєва, Н.Вейс, М.Сеіфєрт та ін); зміни психологічного стану батьків (Б. Воскресєнський, В. Вишнеєвський, Т. Ілляшенко, М. Сємаго, Л. Шипіцина та ін.).

Методи дослідження: з метою забезпечення достовірності основних положень і висновків дослідження використовувався комплекс різноманітних теоретичних та емпіричних методів, які відповідають його меті й завданням:

- аналіз зарубіжних і вітчизняних літературних джерел з подальшою систематизацією та синтезом отриманої наукової інформації;
- системний аналіз педагогічних явищ як таких, що розвиваються у контексті гуманізації;
- спостереження, спілкування, проведення психолого-педагогічного обстеження дітей та опитування батьків;
- статистична обробка й систематизація одержаних наукових фактів.

В якості дослідницького інструментарію використовувалися традиційні кількісні та якісні методи збору інформації. При обробці емпіричних даних був використаний пакет програм SPSS for Windows.

Практичне значення одержаних результатів полягає у :

- розробленні інструментарію діагностики рівня батьківської компетентності на основі визначених критеріїв;

- експериментальній апробації ефективності соціально-педагогічних умов формування батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку;

- розробленні програмно-методичного комплексу «Формування батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку», який може успішно використовуватися у навчально-виховному процесі реабілітаційних центрів, дошкільних та шкільних спеціальних навчальних закладів, закладів з інклюзивною формою навчання.

Експериментальна база: Ямпільський ліцей Ямпільської селищної ради Шепетівського району Хмельницької області; Ямпільська спеціальна школа Хмельницької обласної ради (Хмельницька область, Білогірський район, смт Ямпіль); В'язовецька гімназія Ямпільської селищної ради Шепетівського району Хмельницької області (с. В'язовець, Білогірський район, Хмельницька область); Заклад дошкільної освіти «Джерельце» Ямпільської селищної ради Шепетівського району Хмельницької області; Дошкільний навчальний заклад «Росинка» комбінованого типу Ямпільської селищної ради Білогірського району Хмельницької області (Хмельницька область, Білогірський район, смт Ямпіль).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дипломної роботи магістра були апробовані на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи: досвід і перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 1 листопада 2022 року).

Публікації. За результатами проведеного дослідження опубліковано статтю: Науково-теоретичні підходи до визначення компетентності батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / За ред. Л.П. Мельник, Т.Л.Опалюк. Вип. 36. Серія: соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2022. 114 с., С. 161-168, у співавторстві із науковим керівником.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи

становить 151 сторінок, з них – 89 сторінок основного тексту. Список використаних джерел нараховує 68 позицій, 10 з яких іноземною мовою.

ВИСНОВКИ

1. Розбудова системи національної освіти у напрямі сприяння інтегруванню дітей з психофізичними порушеннями до загальноосвітнього простору передбачає визначальну роль батьків у цьому процесі, що в свою чергу вимагає виконання ними батьківських функцій на компетентнісних засадах. Однак, проведений аналіз наукової психолого-педагогічної літератури засвідчив, що традиційно батьківську спільноту розглядали не як суб'єкт виховної діяльності, а як об'єкт виховного впливу у зв'язку з панівними тенденціями суспільно-сімейного виховання у процесі сегрегативного навчання дітей з психофізичними порушеннями. Відсутність освітніх програм для батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку й донині характеризує психолого-педагогічну практику.

2. У процесі дослідження встановлено, що феномен батьківства системно детермінований, є відносно самостійною системою й одночасно складно структурованою соціально-суспільною підсистемою, яку характеризує рівневість та багатогранність. Багатогранність батьківства, як соціально-суспільного явища, має забезпечити така ознака сучасних соціально-суспільних стосунків- як компетентність.

3. У результаті дослідження визначено, що батьківська компетентність є складним багатогранним феноменом, який складається з мотиваційного, когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Компетентність батьків, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку структурно окреслена певними особливостями й визначається нами як соціально-психологічне утворення, що характеризується аксіологічною, когнітивною та праксіологічною складовими. Має компонентну структуру, яка сформована з емоційно-ціннісного, соціального, педагогічного та комунікативного компонентів.

4. У процесі науково - експериментального пошуку було визначено стан батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного

розвитку та встановлено, що основні компетенції, які структурно визначають склад батьківської компетентності, сформовані на недостатньому рівні, що відповідно негативним чином відображається на психофізичному розвитку дітей та не сприяє повноцінному інтегруванню їх у загальноосвітній простір. З'ясовано необхідність формування батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку, як особливої соціально маргінальної групи, окреслено соціально-педагогічні умови її формування.

5. У процесі дослідження доведено, що актуалізація батьківської самосвідомості у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку відбувається шляхом формування основних складових батьківської компетентності: педагогічної, соціальної та комунікативної, а реалізація цих компетенцій відбувається шляхом формування аксіологічної, когнітивної та праксіологічної складових.

6. Обґрунтовано необхідність використання у процесі формування батьківської компетентності спеціально розробленого програмно-методичного комплексу, що складається з програми «Формування батьківської компетентності у родинах дітей з порушеннями психофізичного розвитку», методичних рекомендацій та навчально-дидактичних матеріалів. Змістова сутність якого співвідноситься з окресленими у теоретичному розділі дисертаційного дослідження науково-методологічними визначеннями.

7. Підтверджено, що визначені соціально – педагогічні умови, як то: умотивування батьків на засадах компетентнісно - діяльнісного підходу на основі усвідомлення позитивних емоційно-ціннісних орієнтацій шляхом залучення до розвивального навчального середовища; озброєння батьків компетенціями, які допомагають вирішувати загальнопедагогічні та корекційно-розвивальні завдання стосовно розвитку дитини з психофізичними порушеннями; забезпечення недирективної взаємодії батьків і різнопрофільних фахівців; раннє спрямування родини на одержання психолого-педагогічної допомоги; активізація соціальних функцій родини, що виховує дитину з порушеннями шляхом залучення до

громадських ініціатив, стимулюють саморозвиток та самоудосконалення батьків дітей з особливими потребами і сприяють формуванню батьківської компетентності.

Проведене дослідження не претендує на повне висвітлення проблеми формування батьківської компетентності. Воно може слугувати основою для подальшого вивчення проблеми, що припускає удосконалення запропонованої системи роботи на підставі більш глибокого і багатофакторного розгляду її компонентів. Перспективи наступних досліджень полягають у вивченні питань подальшої батьківської компетентності, розробленні нових концептуальних положень щодо оптимізації підготовки батьків дітей цієї категорії до самостійного життя у сучасному суспільстві з урахуванням перспектив соціально-економічного розвитку країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авдеева Н.И. Ключові компетенції – нова парадигма результату освіти. *Педагогіка*. №5. 2003. С. 34-39.
2. Басилова Т.А. Виховання в сім'ї дитини раннього віку з складним сенсорним або багато чисельними порушеннями. *Дефектологія*. № 33. 1996. С47-55.
3. Беленька Г. Стратифікація суспільства та діти в ньому. *Дошкільне виховання*. № 6. 2005. С.10-12.
4. Берталанфі Л.Ф. Загальна теорія пізнання систем: критичний огляд. *Дослідження по загальній теорії систем*. К. 969. 359с.
5. Бестужев-Лада І.В., Ідеальне уявлення про систему народного навчання. *Педагогіка*, №6. 1998 р.
6. Бех І.Д. Особистість : два наукових погляди на виховання та розвиток. *Рідна школа*. серпень-вересень, 2012., С.4-6.
7. Бех І.Д. Виховання особистості. – К.: Либідь, 2003. кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
8. Бернс Р. Розвиток Я-концепції і виховання: Пер. с англ.1986. 176 с.
9. Богданова Т.В. Вплив внутрішнього-сімейних відносин на розвиток особистості глухих молодих школярів. *Дефектологія*. №2 1998.
10. Боулбі Д. Створення та порушення емоційних зв'язків / Пер.з англ. В.В. Старовойтова-2-ге вид.-М. – Академічний проект.-2004. - 232 с.
11. Бочкарев А.Л. Механізм формування корпоративної культури // [Електронний ресурс]. – 2010. Режим доступу: <http://management.com.ua/hrm/hrm041.html>.
12. Брак У. Рання діагностика и корекція. *Академія*. т.2., 2007. 217с.
13. Бурд'є П. Соціально-культурний простір і символ. П. Бурд'є. [Електронний ресурс]Режим доступу: <http://sochet.narod.ru/library/autors/Plyin/burde.htm>
14. Варенова Т.В. Система соціально-педагогічної реабілітації у Великобританії. *Дефектологія*. вип.3., 1996. С .112-121.

15. Ватулавік П. Конструктивізм і психотерапія. *Питання психології*. № 5, 2001. с. 101 – 113.
16. Вахромов Е.Е. Концепція само актуалізації у вирішенні завдань федеральної цільової програми розвитку освіти на 2006-10рр./ Псих. сенсу життя і акме. Матеріали XI симпозиуму. Під. ред. Г.А. Вайзер, Е.Е. Вахромова, 2006. С.65-68.
17. Вебер М. Соціологія. Загально історичні аналізи / Пер. з нім., післямова та коментарі О.Погорілого. К.: Основи, 1998. 532с.
18. Вульфсон Б.Л. Світовий освітній простір на рубежі ХІХ і ХХ в. *Педагогіка*. 2002. №10. – С. 3-14.
19. Галігузова Л.Н. Проблема соціальної ізоляції дітей. *Питання психології*., № 3, 1996. С. 101-116 .
20. Герасіменко О.А. Особлива дитина: дослідження і досвід допомоги / О.А. Герасіменко, Р.П.Дименштейн. К. 2000. 121 с.
21. Гуссерль Є. Основні проблеми феноменології. (пер. з нім. А.А. Аніпко). Вид-во Ун-та. 2004. 367 с.
22. Гушлевська І. Поняття компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці. *Шлях освіти*, № 3. 2004. с. 22-24.
23. Даїрова Р.А. Особливості образу тіла у дитини з психосоматичними захворюваннями в контексті їх внутрішньо сімейних відносин. *Сімейна психологія та сімейна терапія*. № 4. 2004.
24. Демчук Е.А. Детермінанти життєвої компетентності як механізми розвитку особистості. Державний педагогічний інст. 2010. 17с.
25. Деніел Дж. Учатися жити разом – головна задача на ХХІ вік. *Перспективи*. №4. 2001. С.7-12.
26. Довідник матері особливої дитини: правова інформація. К., 1999. 75 с.
27. Доброєр О. Відповідальне батьківство. Психолог. № 36, 2009. С.22-24.

28. Життєва компетентність особистості. Науково-методичний посібник. За ред. Л.В.Сохань, І.Г.Єрмакова та ін. К.: Богдана, 2003. 143с.
29. Закрепіна А. В. Педагогічна допомога сім'ї у вихованні дитини дошкільного віку з невеликою розумовою відсталістю. *Дефектологія*. № 2. 2004. С. 33-39.
30. Зімня І.А. Ключеві компетентності. *Вища освіта*, №5, 2003. С.13-24.
31. Іванова Т.В. Компетентнісний підхід до розробки стандартів: аналіз, проблеми, висновки. *Стандарти і моніторинг*, 2004, № 1. с. 16-20.
32. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: практ. посіб. / Тім Лорман, Джоан Деппелер, Девід Харві; пер. з англ. К.: СПД-ФО Парашин І. С. 2010. 296 с.
33. Казакова Е.І. Супрвід розвитку – нова навчальна технологія. *Психолого-педагогічне медико-соціальне супроводження розвитку дитини*. Ч.1. СПб., 2001. С. 9-14.
34. Князева Е. Пізнаючи тіло. Нові підходи в епістемології. *Новий світ*. № 11. 2002. С.136-154.
35. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. К.: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с.
36. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи.: Монографія. – К.: «Самміт-Книга», 2009.
37. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів: Навчально-методичний посібник. Київ, 2010. 96 с.
38. Концепція інклюзивної освіти [Електронний ресурс]. 2010. Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>.
39. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. К., 2003. С.45.
40. Краєвський В.В, Хуторський А.В. Предметне і загально предметне в освітніх стандартах. *Педагогіка*. 2003. № 3. С.3-10.

41. Кроки до компетентності та інтеграції у суспільство: науково-методичний збірник. К.: Контекст, 2000. 265 с.
42. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: підручник. К.: Знання-Прес, 2004. 445 с.
43. Лазуренко С.Б. Педагогічні технології в системі комплексної реабілітації недоношених дітей. *Дефектологія*. №4. 2003. С.53-54.
44. Мамайчук І.І. Психолого-педагогічна допомога сім'ї. / І.І. Мамайчук, Л. А. Киреева. Л.: Знання.1986. 117 с.
45. Мануйлов Ю.С. Середовищний підхід у вихованні. *Педагогіка*. №7. 2000. С.36-41.
46. Марченко О. Що означає бути батьком. *Дошк. Виховання*. №6. 2009. С.14-16
47. Маслоу А. Екзистенціональна психологія. / А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс та ін. Вид.: Ініціатива, загально-гуманітарних досліджень інститут. 2005. 160 с.
48. Методичне забезпечення діяльності педагогічних працівників дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів щодо роботи з дітьми, які мають особливості психофізичного розвитку: Науково- методичний посібник / За ред. Н.І.Клокар, О.В. Чубарук.- Біла Церква: КОІПОПК, 2006. 121с.
49. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу. Навч. пос. – К.: Центр навчальної літератури. 2007. 448 с.
50. Огурцов. В.П. Педагогічна антропологія: пошук та перспективи. *Людина*. №1. 2002. С.71-87.
51. Основи інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник /за заг. ред. Колупаєвої А.А. К.: «А.С.К.», 2012. 308 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
52. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: Навчально-методичний посібник у 9 книгах / За заг. ред. Колупаєвої А.А. К., 2010.

53. Роджерс К. Нотатки про Ролло Мея/ К.Роджерс// Гуманістична психологія: антологія: В 3т. навчальний посібник для студ. Т.2. Психологія і духовність. К.Пульсари. 2005. 279с.
54. Саралієва З. Х. Соціально-психологічна суб'єктність і компетентність сім'ї. Вісник ННГУ. Серія Соціальні науки. Вип. 1 (2). ННГУ.2002. С. 179-189.
55. Семаго М.М. Консультування сім'ї «проблемної» дитини: (Психологічні аспекти роботи психолога-консультанта). *Сімейна психологія і сімейна терапія*. №1. 1998. С.32-46.
56. Трухін І.О., Шпак О.Т. Основи шкільного виховання: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. 368 с.
57. Тараненко І. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських країн Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник/Ред. кол. Н.Софій (голова), І.Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор), та ін. К.: Контекст, 2000. 336 С.
58. Чайка Г.Л., Чмут Т.К. Культура общения. К., 1991. 187 с.
59. Development Goals. Ukraine, Kyiv 2003. 27 p.
60. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO) Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program – OECD (Draft).
61. Key Competencies: A Developing Concept in General Compulsory Education. – EURYDICE: The Information Network on Education in Europe, 2002. 224 p.
62. Key Competencies. A Developing concept in General Compulsory Education. Eurydice. 2002. The Information network on Education in Europe. P.13-14. 27- 28 p.
63. Marion F. Scott and Sheinker Alan. Issues and Consequences for State-Level Minimum Competency Testing Programs. – Wyoming Report 1, 1999 //http://education.umn.edu/NCEO/OnlinePubs

64. Rychen D.C. et al. Key Competencies for Successful Life and Well-Functioning Society. – OECD: Hogrefe and Huber, 2003. 224 p.
65. Ruchen, Dominique S. Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. 2003.Hogrefe & Huber Publishers, Germany. C.4-5
66. Spector, J. Michael de la Teja, Ileana. ERIC Clearinghouse on Information and Technology Syracuse NY. Competencies for Online Teaching. ERIC Digest. Competence, Competencies and Certification.-p.1.
67. Quality education and competencies for life/ Workshop 3/ Background Paper. 2004. p. 6.
68. Turnbull, A., & Turnbull, R. (2001). Families, professionals and exceptionality: Collaborating for empowerment. Columbus, OH: Merrill Prentice Hall